

OSMANLI DEMOQRAFİYASI MƏSƏLƏLƏRİ TARİXŞÜNASLIQDA (L. Ö. Barkanın əsərləri əsasında)

AZƏR ZAHİROV

BDU-nun Tarix fakültəsinin

Orta əsrlər tarixi ixtisası üzrə magistr tələbəsi

E-mail: azerzahirov@gmail.com

Giriş

Qeyri-Avropa dünyasının bütün hissələrindən Avropaya ən yaxın olanı Osmanlı imperiyası olmuşdur və bu imperiya ilə avropalılar əsrlər ərzində yaxın əlaqələrdə olmuşlar. İmperiya, ümumiyyətlə, Avropa dövlətinə bənzəmirdi. Ölçülərinə görə nəhəng olan bu imperiya dini icmaların toplusundan ibarət idi.

Onun əhalisinin əksəriyyəti müsəlman idi, özü də bura həm ortodoks müsəlmanlar, həm də Druz və Vəhhabi məzhəbləri daxil idi. Bir hissəsi daim Yaxın Şərqdə yaşayan yəhudilər, həmçinin çoxsu yunanlar, ermənilər, Suriyada yaşayan ərəblərin bir hissəsi və maronitlər olan xristianlar da imperiyada yaşayırdı. Türklər idarə edən sinif idi və yalnız türklər və ya digər müsəlmanlar orduda xidmət edə bilirdi [2; səh. 27].

Müsəlman olmayanlar raya, “naxır” və ya “sürü” kimi tanınırdı, onlar vergi ödəyirdilər. Hər kəs türkə çevrilə bilirdi. Burada din və ya irqə heç bir əlaqə yox idi. Bosforun Avropa tərəfindəki keçmiş xristianların çoxu islama keçmiş və aqalığ edən türklərin dilini, geyimini və mədəniyyətini qəbul etmişdi. Müxtəlif dinə sahib olan insanlar çiyin-çiyinə, onların hər biri öz dini qruplarının qanunları, məhkəmələri və adətləri altında yaşayırdılar. Din xadimləri patriarxlar, yepiskoplar, rabbilər, imamlar, üləmalar öz adamları üçün türk hökuməti qarşısında cavabdeh idilər, çünki bu adamların üzərində onlar xeyli hakimiyyətə malik idilər.

Qərbi avropalılar öz xüsusi hüquqlarına malik idilər. Roma katolik din xadimləri əsasən Fələstində yaşasa da, dində Papaya, dünyəvi hakimiyyətə görə isə Fransaya tabe idilər. Qərb tacirləri “kapitulyasiya”dan və ya Osmanlı İmperiyasının XVI əsrdən başlayaraq bir sıra müqavilələrlə verdiyi xüsusi hüquqlardan istifadə edirdilər.

Kapitulyasiyaya tabe olanlardan idxal edilmiş mallar üçün Türkiyə 8%-dən çox tarif ala bilməzdi. Avropalılar vergilərin çoxundan azad olunmuşdular. İki avropalı arasında olan mülki mübahisə və ya cinayət hadisəsi yalnız avropalı konsulun apardığı məhkəmədə, Avropa qanunları altında həll edilə bilirdi. Avropalı ilə Osmanlı təbəəsi arasındakı

mübahisə türk məhkəmələrində yoluna qoyulurdu, ancaq bu məhkəmədə hökmən avropalı müşahidəçi iştirak etməli idi.

Osmanlı dönəmində də Səlcuqluların ənənələrinə sadiq qalınaraq, ordunun dövlətin siyasi sütununu təşkil edən türklərdən qurulması xətti yürüdü. Əslən türk olmayan yeniçərilərə gəlincə isə, onların türk-islam kimliyinə qovuşduqlarını nəzərə alsaq, ordunun monolitliyinin pozulmamasını yəqinləşdirmək olar. Osmanlı qoşunlarının əsas hissəsi sipahi adlandırılan atlı feodal qoşunlarından ibarət idi. Bu qoşun hərbi xidmət əvəzində sultandan torpaq almış döyüşçülərdən ibarətdir. Sultanın daimi piyada qüvvələri isə yeniçəri adlanırdı. Mühəribə türk feodallarının əsas məşğuliyyəti olduğu üçün onların güclü sultan hakimiyyətinə ehtiyacı var idi. Sultan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik hökmdar idi.

Osmanlı türk imperiyası türklərin tarixi nüfuz dairəsi baxımından ən böyük nailiyyəti olub, ən geniş ərazini əhatə edir. 623 il davam edən bu böyük imperiya Aralıq dənizi və Qara dənizi əhatə edən Asiya, Avropa və Afrika qitələrində yüz illər boyu hökm sürüb [2; 56 səh.].

Müxtəlif irq və dinlərdən olan bir çox xalqı torpaqları ilə birlikdə bir dövlətdə birləşdirib. Tarixdə belə geniş torpaqlara bu qədər uzun hökmranlıq edən digər quruluş Roma imperiyası və Britaniya imperiyası olmuşdur.

Osmanlı türk imperiyasında 36 sultan hökmranlıq etmiş və 1517-ci ildən etibarən xəlifəlik adı ilə də İslam dünyasının dini hökmranlığını öz üzərinə götürmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət Afrikada 395 il (1517–1912), Avropada 561 il (1363–1912; 1913–1922), Asiyada bütün hakimiyyəti boyu (623 il) qalmışdır.

Tənzimat (türk. تەنزیمات — “tənzimləmə”, “yoluna qoyma”) — İlk Osmanlı Konstitusiyasının qəbul edildiyi 1876-cı ilə qədər, 1839-cu ildən Osmanlı İmperiyasında modernləşmə islahatlarının ədəbiyyatda qəbul edilmiş adı (və onların həyata keçirilməsi dövrü) [1]. İslahatların təməl prinsipləri taxta çıxdıqdan sonra Sultan Əbdül-Məcid tərəfindən 1839-cu il noyabrın 3-də nəşr olunan “Gülxanə xətti-Şərif”də təsbit edilmişdir.

Əvvəlki islahatlardan fərqli olaraq Tanzimatda əsas yeri hərbi deyil, sosial-iqtisadi dəyişikliklər tuturdu. İslahat təşəbbüsü, “Gülxanə xətt-i Şərifin” müəllifi olan Mustafa Rəşid Paşa rəhbərliyi ilə mütərəqqi bir bürokratiya qrupuna aid idi. O, bir neçə il İngiltərə və Fransada səfir, sonra isə xarici işlər naziri postunu tutmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, Balkanlarda azadlıq hərəkatının qarşısını almaq və mövcud sistemi Qərbi Avropa həyatının normalarına uyğunlaşdıraraq ölkənin Avropa güclərindən asılılığını zəiflətmək üçün yeni islahatlar planı hazırlanmışdır [3; 24 səh.].

Tarixşünaslıqda bu islahatlar şərti olaraq iki dövrə bölünür:

Birinci dövr – 1839-1853-cü illər, yəni Krım müharibəsi başlamazdan əvvəl.

İkinci dövr – 1856-cı ildən 1876-cı ilədək, yəni müharibənin sonundan 1876-cı ildə konstitusiyanın qəbul edilməsinə qədər.

1839-cu ildə hakimiyyətə gələn Sultan Əbdül-Məcid Türkiyə tarixində tənzimət padşahı kimi tanınır. Belə ki, 1839-cu il noyabrın 3-də Mustafa Rəşid Paşanın komissiyası tərəfindən sultanın ali fərmanı elan edildi. Bu fərman Gülxana sarayında oxunduğu üçün “Gülxana fərmanı” adlandı. Fərmanda Osmanlı imperiyasının əhalisinin həyat, şərəf və əmlak təhlükəsizliyinin təmini elan edilirdi. “Gülxana fərmanı” xristian xalqların hüququnu daha da genişləndirdi. Tənzimət dövründə xristian təbəələr dövlətə qarşı fəaliyyətlərini daha da gücləndirdilər. İkinci ən vacib məsələ vergi məsələsi idi. Vergi hər kəsin bacarığına görə müəyyən edilməli və bundan artıq alınmamalı idi. 1840-cı ildə vergi toplanması tamamilə qaydaya salındı. Belə ki, vergi toplama işi valilərin və mültəzimlərin əlindən alınaraq maaşlı xüsusi maliyyə məmurlarının əlinə keçdi. Valilər isə yalnız asayiş və hərbi işlərlə məşğul olmalı idilər. Toplanan pullar birbaşa xəzinəyə təhvil verilməli idi. İltizam sistemi ləğv edildi. Orduya çağırış qaydaya salınmalı, hərbi xidmət müddəti azaldılmalı idi. Dini etiqadından asılı olmayaraq imperiyada yaşayan bütün zümrələr hüquq və vəzifə cəhətdən tam bərabər elan edildi. Bu islahatlar bir tərəfdən Sultan Mahmud islahatlarının davamı, digər tərəfdən isə yeni islahatların başlanğıcını qoydu. Türkiyə tarixşünaslığında buna “tənzimati xeyriyyə” deyilir. 1843-cü ildə verilən yeni islahatla ordunun yeni quruluşu müəyyən edildi. Orduda xidmət müddəti 15 ildən 5 ilə endirildi. Hüquq sahəsində də islahatlar keçirildi. 1840-cı ildə cəza qanunnaməsi çıxdı. Hüquq sahəsində aparılan islahatlarda əsasən fransız hüququndan bəhrələnmiş-

dilər. Bütün osmanlıların qanun qarşısında bərabər olması vurğulanırdı. “Tənzimati-xeyriyyə” Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən hazırlanmışdı. O, mütərəqqi fikirli bir şəxs idi, lakin çox təəssüf ki, fərmandan qısa bir müddət sonra paşa vəzifədən kənarlaşdırıldı. Çünki onunla eyni ideya və məqsəddə olan adamlar çox az idi. “Tənzimati-xeyriyyə” demək olar ki, İstanbulda yerləşən bütün xarici ölkə səfirliklərinə göndərilmişdi. Bütün məhdud cəhətlərinə və tam tətbiq olunmamasına baxmayaraq bu islahatlar burjuva səciyyəsi daşıyırdı, birbaşa ölkənin inkişafına xidmət edirdi. 1848-ci ildə Rəşid Paşanın təşəbbüsü ilə İmperiya bankı yaradıldı, lakin uzunömürlü olmadı. 1850-ci ildə fransız ticarət məəcəlləsi nümunəsində türk ticarət qanun məəcəlləsi qəbul edildi [2; 54 səh.].

40-cı illərdə başlayan ibtidai, orta və ali pillələrə bölünən dünyəvi məktəblərin açılışı davam edirdi. Dünyəvi məktəblərə rəhbərlik etmək üçün təhsil nazirliyi yaradılmışdı. 60-cı illərin ortalarında dünyəvi ibtidai məktəblərdə 660 min şagird təhsil alırdı. Orta məktəblərin sayı isə heç 50-yə çatmırdı. Eyni zamanda məscidlərin nəzdindəki bütün məktəblər qorunub saxlanıldı, dünyəvi ibtidai məktəblərdə isə dinin tədrisinə təhsil ilinin yarısı ayrılmışdı. Məktəblərə faktiki nəzarət ruhanilərin ixtiyarında qaldı. 1869-cu ildə Türk məktəblərində üç və dörd illik ümumi təhsilin tətbiqini nəzərdə tutan qanun qəbul edildi.

İslahat layihəsi sultan hakimiyyətini köklü şəkildə sarsıtmadan xeyli məhdudlaşdırırdı. İmperiya tarixində ilk dəfə olaraq sultan öz vədinə sadıq qalacağına dair əyanların və üləmaların qarşısında and içməli idi. Sonra isə özü üləmalardan və əyanlardan belə bir and qəbul etməli idi. Sultanın nümayişkarənə şəkildə edam və əmlakı müsadirə etmək hüququndan imtina etməsi, əslində ilk növbədə Rəşid paşanın qələbəsi idi. Fərman eyni zamanda rüşvətخورluq və vəzifə satışını qəti qadağan edir və buna görə ağır cəza tədbiri müəyyən edirdi. Xətti şerif yeni qaydaya qarşı çıxan hər bir kəsin cəzalandırılacağı xəbərdarlığı ilə bitirdi. Bu, Rəşid Paşanın hüquq, inzibati quruluş, maarif, maliyyə, hərbi işlər və s. sahəsində həyata keçirmək istədiyi islahatların bir hissəsi idi. İslahatların həyata keçməsi Osmanlı dövlətinin inkişafına imkan yaratmış olacaqdı. Ona görə də Avropa dövlətləri tələb etdikləri yeniliklərin həyata keçirilməsində maraqlı deyildilər. Bu səbəbdən də, islahatların reallaşmasına hər vasitə ilə mane olurdular. Hakimiyyətdə köhnə qayda ilə fəaliyyət göstərmək istəyən qüvvələr də islahatlara müqavimət göstərirdilər. Tənzimət imperiyanı tənəzzül və süqutdan xilas edə bilmədi. Rəşid Paşanın isla-

hatları müəyyən dərəcədə ölkədə ictimai həyatın canlanmasına, ziyalılar arasında vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə, yeni ədəbiyyatın və poeziyanın yaranmasına, xalq təhsili işinin yaxşılaşmasına səbəb olsa da, dövlət və ictimai quruluşun həlledici tərəflərinə heç toxunmurdu. Qanunların verilməsi ilə, ləğv edilməsi bir olurdu. Əmlak və həyatın təminatı yalnız kağız üzərində idi. İltizam sistemi, qeyri-müsəlmanların hüquqi bərabərsizliyi də qalmaqda idi. Tənzimat Avropa dövlətləri tərəfindən etirazla qarşılandı. İngiltərə və Fransa özlərini belə göstərirdilər ki, sanki Osmanlıda islahatlar tərəfdarındırlar. Lakin onlar tənzimatı ona görə dəstəkləyirdilər ki, tənzimat rus-türk ziddiyyətlərinin dərinləşməsinə yardım edirdi, həm də qeyri-müsəlmanların hüquqi cəhətdən müsəlmanlarla bərabərləşdirilməsi xarici kapitalla yeni güzəştlər, imtiyazlar vəd edirdi.

Tənzimat eyni zamanda, qeyri-türk əhali üçün də bəhrəsiz oldu. 1848-ci ildə Avropada baş vermiş inqilab Balkanlara öz təsirini göstərdi. Moldova və Valaxiyada üsyan baş verdi. Bolqarıstanda milli ideyalar geniş yayılmağa başladı, müstəqilliyə meyil gücləndi. Bosniyada ciddi iğtişaşlar baş verdi. Serbiya faktiki olaraq Osmanlı dövlətindən ayrılmışdı. Çernoqoriya müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Ərəb əyalətlərində də mərkəzi hökumətə qarşı mübarizə güclənmişdi [6; səh. 35.].

Lakin islahatların müsbət nəticəsi də az deyildi. Belə ki, tənzimat dövründə kənd təsərrüfatında ciddi artım müşahidə olundu. Bunun dolayı sübutu ölkədə toplanan aşar vergisinin ümumi məbləğinin miqdarının artmasıdır. 1848-1876-cı illər ərzində bu vergi üzrə dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirlər 194,8 milyondan 743,6 milyon kuruşa qədər çoxalaraq, demək olar ki, 4 dəfə artmışdır. Eyni zamanda, 1863-1872-ci illərdə idxalın dəyəri ixracatın dəyərini hər il orta hesabla 27 milyon ton üstələyirdi. İmperiyanın xarici ticarət kəsri xarici kreditlər hesabına örtülürdü və ölkənin Avropa kapitalından iqtisadi və maliyyə asılılığını gücləndirirdi.

Osmanlı imperiyası iqtisadi müstəqilliyini tamam itirmişdi. Krım müharibəsindən sonra türk islahatçılar ölkədə davam edən islahatlar üçün maliyyə bazası təmin etməyə çalışırdılar və imperiyanın maliyyə və vergi sistemlərində yenidənqurma davam etdirirdilər. Tanzimatın islahatları ruhunda yeni maliyyə qurumları yaradılırdı və əhalidən ənənəvi vergi yığımının sadələşdirilməsi üçün səylər göstərilirdi. Osmanlı vergi sisteminin geriliyinə baxmayaraq, 1850-1860-cı illərdə imperiyanın iqtisadi həyatında ümumi canlanma dövlət xəzinəsinə

vergi daxilolmalarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin etdi. 1857-1871-ci illər arasında dövlət gəlirlərinin ümumi miqdarı demək olar ki, iki dəfə artdı – 1038 milyondan 1920 milyon kuruşa qədər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ölkənin xarici borcları durmadan artırdı. 1854-cü ildə xarici borc 75 milyon frank, 1863-cü ildə 200 milyon frank idisə, 1874-cü ildə artıq 1 milyard franka çatmışdı. 1875-ci ilin oktyabrında Türkiyə hökuməti daxili borcu tələb olunan miqdarda ödəyə bilmədiyini elan etməyə məcbur oldu. Osmanlı dövləti özünü rəsmi müflis elan etdi.

Edilən köklü dəyişikliklərə baxmayaraq, bir çox islahatlar yalnız kağız üzərində qaldı, digərləri isə yarımçıq şəkildə icra edildi. Osmanlı cəmiyyəti təcili olaraq bir islahatlar paketinə ehtiyac duyurdu. Əslində korrupsiyanın və imperiyanın parçalanması təhlükəsinin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görmək əvəzinə sultan yumşaq islahatlara getdi. 1870-ci illərə qədər Türkiyə cəmiyyəti islahatların ilk nəticələrini görməyə başladı və yeni islahatlar tələb etməyə başladı. Amma yeni müsbət dəyişikliklər Osmanlı İmperatorluğunun əvvəlki gücünü və şöhrətini qaytara bilməzdi. Maliyyə sahəsində olan müsbət dəyişiklikləri (məsələn, dövlət xəzinə gəlirlərinin böyüməsi) Avropa gücləri imperiyadan böyük miqdarda kredit ödəmək üçün fəal istifadə etdi [3;34 səh.].

Ölkənin inkişafına və islahatların həyata keçirilməsinə mane olan bir çox səbəb var idi:

1. Ciddi dəyişikliklər istəməyən Osmanlı bürokratiyasının böyük gücü;
2. XIX əsrin ortalarında dinin idarəetmədən imtina edilməməsi;
3. Bir çox vəzifəli şəxsin siyasi və iqtisadi qərarlar qəbul edərkən dinin arxa plana keçməsinin vacibliyini başa düşə bilməməsi;
4. Türk kapitalizminin və bütövlükdə türk iqtisadiyyatının eyni vaxtda zəif olması ilə dövlətin qapalı siyasətindən imtina edilməməsi;
5. Osmanlı İmperatorluğu tərəfindən alınan Avropa kreditlərinin maliyyə sistemini çökdürməsinin başa düşülməməsi;
6. İmperiyada mövcud olan nəhəng korrupsiya;
7. Əhali arasında islahatlara kütləvi dəstək verilməməsi, həmçinin bu islahatların nədən ibarət olduğunun başa düşülməməsi;
8. XIX əsr Osmanlı cəmiyyətinin orta əsr xarakterini qoruması;
9. Gənc Sultan I Əbdül Məcidin ciddi maliyyə çatışmazlığı ilə yanaşı bir çox islahatların aparıl-

masının vacibliyini anlamaq istəməməsi (Rusiya ilə müharibəyə və möhtəşəm Dolmabağça sarayının tikintisinə böyük miqdarda pul xərclənmişdi).

10. Ərəb dünyasından Avropaya və Misirdən Qafqaza qədər insanlara islahatları eyni dərəcədə qəbul etməyə və yeni nizamla rəyət etməyə səy göstərməyən imperiya daxilindəki ciddi mədəni və milli ziddiyyətlər. [6; səh 48.]

1856-cı ildə dinlə bağlı qərar qəbul edildi. Qərar müsəlmanların və qeyri-müsəlmanların hüquqlarında tam bərabərlik elan etdi. İlk islahat layihəsi yalnız islam normaları və hüquqlarının dominant rolunu qanunlaşdırmaqla qeyri-müsəlmanların hüquqlarının qismən bərabərliyini əhatə edirdi. Lakin sonradan hökumət dini sahədə yumşalmaya getməyi qərara aldı. Amma qeyri-müsəlmanların hüquqi bərabərsizliyi məsələsi tam həll edilmədi. Qərar elə kağız üzərində qaldı [3; səh. 24].

Fələstində torpaq islahatı torpaq bazarının yaranmasına səbəb oldu. Bu, Rusiyadan və digər ölkələrdən olan bir sıra yəhudilərin fəal şəkildə torpaq almağına və sonra oraya yerləşməyinə kömək etdi. Gələcəkdə bu siyasət yəhudilərin, o cümlədən bütün Türkiyədə məskunlaşmasına imkan verdi.

Həyata keçirilmiş islahatları aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

İqtisadi islahatlar:

a) Maliyyə Nazirliyi Fransa nümunəsində işləməyə başladı (1840);

b) İlk dəfə yenidən maliyyələşdirmənin faiz dərəcəsi tətbiq olundu, səhmdar cəmiyyətlər anlayışı, ilk birja yaradıldı;

c) İqtisadiyyatda orta əsr qaydaları ləğv edildi;

d) Gildiya və manufakturalar fabriklərlə əvəz olundu;

e) Müsəlman olmayanlar üçün əlavə vergilər ləğv olunaraq, normal gəlir vergisinə keçildi;

f) Məmurlar korrupsiyaya qarşı qismən mübarizənin bir hissəsi olaraq rəsmi olaraq vergilərdən azad edildi;

g) 1855-ci ildə Osmanlı İmperiyası ilk dəfə olaraq İngiltərədən böyük məbləğdə borc götürdü;

h) İstanbulun Zeytinburnu rayonunda ilk mexaniki parça fabriki və nəzdində professional tikis məktəbinin açılışı;

i) İplik və pambıq istehsalı zavodlarının kütləvi açılışı;

j) Dövlət məmurları yalnız Osmanlı istehsalı olan parçalardan tikilmiş paltarlar almağa borclu idilər;

k) İlk model-sənaye parkı olan Yedikule yaradılması;

l) İlk teleqraf şəbəkələrinin quraşdırılması (1847-1855);

m) ilk dəmir yollarının tikintisi (1856);

n) Kütləvi yol tikintisinin başlanğıcı;

o) Osmanlı Mərkəzi Bankının yaradılması;

p) Şəxsi mətbəələr və nəşriyyatlar açılmasına icazə verilməsi, (III Səlim dövründə əvvəllər açılan, sonradan bağlanmış mətbəələr bərpa edildi).

Siyasi islahatlar:

a) Osmanlı parlamentinin açılışı (1877);

b) Gələcək Türkiyə parlamentinin prototipinin ilk Osmanlı Məclisinin yaradılması (1841);

c) Daxili İşlər Nazirliyinin (1845) və Təhsil Nazirliyinin (1857) yaradılması;

d) Müasir İstanbul bələdiyyəsinin (Şehremaneti, 1854) və şəhərsalma şurasının (İntizam-ı Şehir Komisyonu, 1855) yaradılması;

e) Milli və ya dini əsaslara görə ayrılmadan, imperiyanın bütün əhalisini rəsmi olaraq "Osmanlı" elan edən milli qanun (1869);

f) Qeyri-müsəlmanlar (xristianlar da daxil olmaqla) dövlət xidmətinə qəbul edildi;

g) İlk dəfə olaraq müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar siyasi hüquqlarda tam bərabərləşdirildi;

h) 1876-cı ildə tamhüquqlu ikipalatalı parlament təsis edildi (1878-ci ildə ləğv edildi).

Qanunvericilik islahatları:

a) İlk dəfə olaraq Osmanlı Dövlətində bütün vətəndaşlara yaşamaq, şərəf və ləyaqət, habelə əmlak hüququ təmin edildi (1839);

b) Fransa nümunəsi əsasında mülki və cinayət məəcəlləsi qəbul edildi (1840);

c) Yeni ticarət və kommertiya kodeksi qəbul edildi (1850);

d) İlk mülki (yəni qeyri-müsəlman) məhkəmələrin yaradılması (Meclis-i Ahkam-ı Adliye, 1853) həmçinin kommertiya məhkəmələri və Ali Məhkəmə (Meclis-i Ali-yi Tanzimat, 1853);

e) Torpaq Məcəlləsinin qəbulu (Arazi Kanunnamesi (1857);

f) Mətbuat kodeksinin qəbulu (Matbuat Nizamnamesi, 1864);

g) Dövlət qulluqçularına qarşı iddiaları nəzərdən keçirmək üçün Dövlət Şurası təsis edildi (1867).

h) İlk dəfə olaraq xarici vətəndaşların Osmanlı İmperiyasında mülk, torpaq və daşınmaz əmlak hüququ təmin edildi, torpaq qanunu təsdiqləndi

i) Osmanlı İmperiyasının ilk konstitusiyası qəbul edildi (1876)

Sosial islahatlar:

- a) Osmanlı Dövlətinin poçt şöbəsi quruldu (1840);
- b) İlk Osmanlı marşı və Osmanlı dövlətinin bayrağı qəbul edildi (1844);
- c) Osmanlı İmperiyası tarixində ölkənin əhalisinin ilk siyahıya alınması keçirildi və bütün kişi əhalisi siyahıya alındı (1844);
- d) İlk Medcidələrin yəni tamhüquqlu pasportların prototiplərinin tətbiqi (1844);
- e) Kəlləliyin tamamilə ləğvi və qul ticarətinin qadağan edilməsi (1847);
- f) Xətti humayunla bütün dinlərin nümayəndələrinə bərabərlik təmin edildi. (1856)

Mədəniyyət islahatları:

- a) İlk Osmanlı universitetlərinin (darülfünun, 1848), akademiya (1848) və pədaqoji məktəblər (darülmüallimin, 1848) təsis edilməsi;
 - b) İlk dünyəvi məktəblərin yaradılması;
 - c) Səhiyyə Nazirliyinin yaradılması (Tıbbiye Nezaret, 1850);
 - d) Osmanlı Elmlər Akademiyasının yaradılması (Encümen-i Daniş, 1851);
 - e) İqtisadi və siyasi elmlər məktəbinin yaradılması (Mekteb-i Mülkiye, 1859);
 - f) İlk dəfə olaraq Osmanlı dövlətindən olan tələbələr xaricə təhsil almağa getdilər.
- Hərbi islahatlar:
- a) Sultan Əbdüləziz hərbi donanmanın yenidənqurulması əmrini vermişdir;
 - b) Osmanlı İmperiyasının peşəkar və daimi ordu sistemə keçid (20 yaşdan yuxarı kişilərin çağırışı başladı);
 - c) Məcburi hərbi xidmət müddəti endirildi;
 - d) Orduda ilk dəfə olaraq qeyri-müsəlmanlara xidmət etməyə icazə verildi (1856);
 - e) Sultan Əbdüləziz modelləşdirilmiş Avropa üslubunda donanma yaratmağı əmr etdi;
 - f) 1867-ci ildə Hərbi-Dəniz Nazirliyi yaradıldı;
 - g) 1869-cu ildən Avropa sistemə bənzər hərbi rütbə və xidmətdə yüksəlmə sistemi tətbiq olundu.

Nəticə

XIX əsrin Osmanlı İmperatorluğu dövründə görülmüş islahatlar, imperatorluğun modernləşmə səylərinin vacib bir hissəsi idi. Bu dövrdə görülmüş islahatlar, iqtisadi, hərbi, təhsil və idarə sahələrində böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. Məsələn, 1839-cu ildə Tənzimat Fərmanı ilə başlayan dövr, vətəndaşların hüquqlarını qoruyaraq adilliyə yərgılanma, vergi qaydaları kimi sahələrdə islahatlar gətirdi. İslahat-

lar, Osmanlı İmperatorluğunun çöküşünü qarşılamaq üçün atılan addımlar arasında idi, lakin vaxt keçdikcə kifayətsiz qaldı və imperatorluğun çöküşünü dayandıra bilmədi.

Açar sözlər: *siyasi islahatlar, hərbi islahatlar, təhsil islahatları, iqtisadi islahatlar, dini məsələlər.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cleveland, William L & Martin Bunton, *A History of the Modern Middle East: 4th Edition*, Westview Press: 2009, p. 82.
2. NTV Tarih Arxivləşdirilib 2013-02-12 at the Wayback Machine history magazine, issue of July 2011. «Sultan Abdülmecid: İlklerin Padişahı», pages 46-50. (Turkish)
3. <https://turksunas.wordpress.com/2016/11/11/t%C9%99nzimatin-i-dovru-1839-1853/><https://turksunas.wordpress.com/2016/11/11/t%C9%99nzimatin-idovru1839-1853/>
4. "There Is No Compulsion in Religion": On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839-18... more, Selim Deringil, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 42, No. 3 (Jul., 2000), pp. 547—575
5. *Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth Century Ottoman Lebanon*, Ussama Makdisi, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 42, No. 1 (Jan., 2000), pp. 180—208
6. Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882—1914*. Cambridge: Cambridge University Press
7. *Ottoman Bank Museum: History of the Ottoman Bank* Arxivləşdirilib 2012-06-14 at the Wayback Machine
8. *Istanbul Stock Exchange: History of the Istanbul Stock Exchange* Arxivləşdirilib 2012-02-25 at the Wayback Machine
9. "Архивированная копия" (PDF). 2010-11-22 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 2011-01-20
10. *Nüfus teoriləri, (Theories of population)*.

Zahirov Azar**The demographic issues of the Ottoman Empire in historiography****SUMMARY**

The demographic issues of the Ottoman Empire were diverse and multifaceted. Throughout its history, the empire encompassed a wide array of ethni-

cities, languages, and religions, leading to a complex demographic landscape.

One significant aspect was the millet system, which granted various religious and ethnic communities a degree of autonomy in matters of personal status and religious affairs. This system contributed to the preservation of diverse identities within the empire but also occasionally led to tensions and conflicts between different groups.

Population movements, both voluntary and forced, also played a crucial role in Ottoman demographics. Migration patterns were influenced by factors such as economic opportunities, political instability, and intercommunal relations. For instance, the empire witnessed significant population exchanges, particularly in the late 19th and early 20th centuries, as a result of wars, conflicts, and nationalist movements.

Additionally, urbanization and rural-to-urban migration were significant demographic trends in the Ottoman Empire, particularly during periods of economic growth and industrialization. Cities like Istanbul, Constantinople at the time, became major centers of population, commerce, and culture, attracting people from various regions of the empire and beyond.

Overall, the demographic issues of the Ottoman Empire are complex and multifaceted, reflecting the diverse nature of its society and the dynamic interactions between different ethnic, religious, and cultural groups throughout its history.

Проблемы демографии Османской империи в историографии РЕЗЮМЕ

Османская империя имела разнообразные и многоаспектные демографические проблемы. На протяжении своей истории империя охватывала широкий спектр этнических групп, языков и религий, что привело к сложному демографическому ландшафту.

Одним из значительных аспектов была система миллета, которая предоставляла различным религиозным и этническим общностям определенную автономию в вопросах личного статуса и религиозных дел. Эта система способствовала сохранению разнообразных идентичностей в империи, но также иногда приводила к напряжениям и конфликтам между разными группами.

Движения населения, как добровольные, так и принудительные, также играли ключевую роль

в демографии Османской империи. Миграционные паттерны влияли на такие факторы, как экономические возможности, политическая нестабильность и межобщинные отношения. Например, империя столкнулась с значительными населенческими обмeнами, особенно в конце XIX и начале XX веков, в результате войн, конфликтов и националистических движений.

Кроме того, урбанизация и миграция из сельских районов в города были значительными демографическими тенденциями в Османской империи, особенно в периоды экономического роста и индустриализации. Города, такие как Стамбул, стали крупными центрами населения, торговли и культуры, привлекая людей из разных регионов империи и за ее пределами.

В целом демографические проблемы Османской империи являются сложными и многогранными, отражая разнообразие ее общества и динамические взаимодействия между различными этническими, религиозными и культурными группами на протяжении ее истории.

Ключевые слова: *политические реформы, образовательные реформы, экономической реформы, религиозные вопросы.*